

UOT 343.1

Lalə MƏMMƏDOVA*Bakı Dövlət Universiteti**Cinayət prosesi kafedrasının müəllimi,**hüquq üzrə fəlsəfə doktoru**e-mail: m.lala26@hotmail.com**ORCID: 0009-0007-3995-3342**<https://doi.org/10.6213/JCAV9727>*

İSTİNTAQ HAKİMİ İNSTİTUTUNUN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ ZƏRURƏTİ: NORMATİV, NƏZƏRİ VƏ MÜQAYİSƏLİ HÜQUQİ TƏHLİL

XÜLASƏ

Cinayət-prosessual hüququn ən mühüm funksiyalarından biri dövlətin ictimai təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə malik olduğu repressiv səlahiyyətləri ilə fərdin konstitusion hüquq və azadlıqları arasında ədalətli tarazlığın təmin olunmasıdır. Bu tarazlığın qorunmasında məhkəmə nəzarəti institutu əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə ibtidai araşdırma mərhələsində şəxsin azadlıq hüququna, şəxsi toxunulmazlığına və digər fundamental hüquqlarına müdaxilə doğuran prosessual tədbirlərin tətbiqi zamanı müstəqil, qərəzsiz və ixtisaslaşmış məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi hüququn aliliyinin əsas şərtidir.

Müasir Avropa hüquq sistemlərində bu vəzifəni yerinə yetirən istintaq hakimi (investigating judge / Ermittlungsrichter / juge d'instruction) institutu geniş tətbiq olunur. Bu institut istintaq mərhələsində tətbiq edilən həbs, axtarış, dinləmə, texniki müşahidə və digər məcburiyyət tədbirlərinə, istintaq hərəkətlərinə məhkəmə sanksiyası verilməsi və bu tədbirlərin hüquqi əsaslarının qiymətləndirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış bir mexanizm kimi çıxış edir. Həmin institutun tətbiqi, bir tərəfdən ittiham tərəfinin prosessual üstünlüyünün balanslaşdırılmasına, digər tərəfdən müdafiə tərəfinin hüquqlarının daha effektiv müdafiəsinə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasının mövcud cinayət-prosessual qanunvericiliyində məhkəmə nəzarəti institutu nəzərdə tutulsa da, bu nəzarəti həyata keçirən hakimlərin eyni zamanda əsas məhkəmə baxışında iştirak etməsi, funksional ayrılığın pozulması və qərəzsizlik prinsipinə zidd halların yaranması riskini doğurur. Eyni zamanda, qanunvericilikdə istintaq hakiminə bərabər tutulan ixtisaslaşmış hakim institutu nəzərdə tutulmamışdır ki, bu da məhkəmə nəzarətinin effektivliyini məhdudlaşdırır və insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından ciddi institutional boşluq yaradır.

Bu məqalədə, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual hüququnda istintaq hakimi institutunun yaradılmasının hüquqi və institusional əsasları, AİHM presedent hüququnun tələbləri, Avropa ölkələrinin müqayisəli təcrübəsi, habelə milli qanunvericiliyin hazırkı vəziyyəti və təklif olunan dəyişikliklər kompleks şəkildə təhlil edilir. Məqalənin nəticəsində bu qənaətə gəlinir ki, araşdırma hakimi institutunun hüquqi müstəvidə formalaşdırılması və tətbiqi, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq insan hüquqları öhdəliklərinə uyğunlaşmasını təmin etməklə yanaşı, milli hüquq sistemində də şəffaflıq, funksional ədalət və məhkəmə nəzarətinin effektivliyini artıran mühüm addım ola bilər.

Açar sözlər: *İstintaq hakimi, məhkəmə nəzarəti, istintaq mərhələsi, cinayət prosesi, AİHM, insan hüquqları, funksional ayrılıq, müqayisəli hüquq*

Giriş. *Cinayət mühakiməsi hüququnun əsas məqsədlərindən biri şəxsin konstitusion hüquqlarının qorunması ilə effektiv dövlət nəzarəti arasında balans təmin etməkdir. Cinayət mühakimə icraatının müasir hüquq sistemlərində yalnız cinayət törətmiş şəx-*

sin cəzalandırılmasını deyil, eyni zamanda insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını da nəzərdə tutur. Bu balansın qorunması üçün xüsusilə ibtidai araşdırma mərhələsində tətbiq edilən istintaq hərəkətləri, prosessual məcburiyyət tədbirləri və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hüquqi əsaslarla həyata keçirilməsi və müstəqil məhkəmə nəzarətinə tabe edilməsi zəruridir. Bu mərhələdə verilən qərarlar – şəxsin azadlığının məhdudlaşdırılması, şəxsi toxunulmazlığa, şəxsi həyatın toxunulmazlığına müdaxilə, əmlak hüquqlarına toxunulması – konstitusion mahiyyətə malik hüquqlara ciddi təsir göstərdiyindən, hüquqi dövlət prinsipinin təmin olunması baxımından məhkəmə nəzarətinin institusional və funksional cəhətdən effektiv qurulması əsas şərtlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasında cinayət-prosessual hüququn müasir modeli, əsasən 2000-ci ildə qəbul olunmuş Cinayət-Prosessual Məcəllə əsasında formalaşmışdır. Bu Məcəllədə ibtidai araşdırma mərhələsində tətbiq edilən bəzi istintaq hərəkətləri, prosessual məcburiyyət tədbirləri və əməliyyat-axtarış tədbirləri üzrə məhkəmə qərarı tələb olunsada, məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi sistemli və institusional deyil, daha çox formal hüquqi nəzarət xarakteri daşıyır. Ən mühüm hüquqi boşluqlarda biri odur ki, məhkəmə nəzarətini həyata keçirən hakimlər sonradan həmin işlər üzrə əsas məhkəmə baxışında iştirak edə bilirlər. Bu isə qərəzsizlik və ədalətli məhkəmə mühakiməsi prinsipinin pozulması ehtimalını artırır.

Avropa hüquq sistemlərində, xüsusilə Almaniya, Fransa və Türkiyə kimi dövlətlərdə, bu problemin həlli məqsədilə ibtidai istintaq mərhələsində yalnız istintaq hərəkətləri, prosessual məcburiyyət və əməliyyat-axtarış tədbirlərinə nəzarət edən **“istintaq hakimi” (Ermittlungsrichter, juge d’instruction, soruşturma hakimi)** institutu yaradılmışdır. Bu institut, funksional ayrılığı təmin etməklə yanaşı, insan hüquqlarının effektiv müdafiəsi baxımından da mühüm rol oynayır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) bir sıra qərarlarında da (məsələn, *Brogan v. United Kingdom*, *Assenov v. Bulgaria*, *Şahinoğlu v. Turkey*) qeyd olunmuşdur ki, şəxsin azadlıq hüququna müdaxilə yalnız müstəqil və qərəzsiz

məhkəmə tərəfindən əsaslandırılmış qərar əsasında həyata keçirilməlidir [16, s.324].

Məhkəmə nəzarətinin bu formada təşkili cinayət mühakiməsinin hüquqi keyfiyyətini artırmaq-la yanaşı, Azərbaycanın beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinə (o cümlədən Avropa Konvensiyası çərçivəsində) uyğunluğunu da gücləndirir. Eyni zamanda bu institutun tətbiqi cinayət mühakiməsi zamanı ittiham tərəfinin prosessual üstünlüyünün neytrallaşdırılması, müdafiə tərəfinin hüquqlarının gücləndirilməsi və məhkəmə hakimiyyətinin real funksional təsir imkanlarının artırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Bu məqalədə, araşdırma hakimi institutunun nəzəri əsasları, Avropa təcrübəsi, AİHM qərarları, eləcə də Azərbaycan hüququnda bu institutun yaradılması üçün zəruri normativ və institusional dəyişikliklər təhlil ediləcəkdir. Tədqiqatın əsas məqsədi odur ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual hüququnda insan hüquqlarının qorunması üçün effektiv məhkəmə nəzarəti modelinin yaradılması baxımından *istintaq hakimi institutunun* tətbiqi elmi və praktiki baxımdan əsaslandırılınsın.

2. Məhkəmə nəzarətinin hüquqi əsasları və Azərbaycan hüququnda mövcud vəziyyət

Tədqiqatımızda Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatı zamanı birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən məhkəmə nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı formalaşan və inkişaf edən hüquq münasibətləri araşdırılır. Bu münasibətlər, əsasən, məhkəmə qərarları əsasında həyata keçirilən prosessual məcburiyyət tədbirləri, ilkin istintaq orqanlarının prosessual qərar və hərəkətlərinə dair məhkəmə tərəfindən aparılan yoxlama prosedurlarından və bu prosedurlar zamanı yaranan hüquqi münasibətlərdən ibarətdir.

Tədqiqat çərçivəsində araşdırılan hüquqi mexanizmlər, həmçinin şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin konstitusion hüquq və azadlıqlarına müdaxilə edən qərarların məhkəmə tərəfindən nəzarətə götürülməsi və həmin qərarların qanuniliyinin, əsaslandırılmasının və zəruriliyinin qiymətləndirilməsini təmin edən hüquq münasibətlərini əhatə edir.

Cinayət-prosessual hüququnda məhkəmənin

yerinə yetirdiyi funksiyalar onun ədalət mühakiməsinin təminatçısı olmasından doğan çoxşaxəli və kompleks fəaliyyətdən ibarətdir. Ədəbiyyatda bu funksiyalar ümumilikdə üç əsas qrupa bölünür: əsas funksiyalar, əsas funksiyalarla paralel icra edilən funksiyalar və əsas funksiyalardan ayırı həyata keçirilən müstəqil funksiyalar. Bu təsnifatın əsas meyarı məhkəmənin cinayət işinə mahiyyəti üzrə baxılıb-baxılmaması ilə bağlıdır.

1. Əsas funksiya-ədalət mühakiməsinin yerinə yetirilməsi

Əsas məhkəmə funksiyası cinayət işinin mahiyyəti üzrə araşdırılması, sübutların tədqiqi, prosesual iştirakçıların dinlənməsi və yekun olaraq hökm və ya digər son qərarın qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bu funksiyanın yeganə subyekti məhkəmə orqanıdır. İbtidai araşdırma mərhələsində müəyyən prosesual qərarların – məsələn, cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi və ya xitamı – təhqiqat orqanları və ya prokuror tərəfindən verilməsi mümkündür. Lakin hüquqi nəticə doğuran, qəti və son hökm yalnız məhkəmə tərəfindən verilə bilər.

2. Əsas funksiyalarla paralel həyata keçirilən funksiyalar

Bu kateqoriyaya daxil olan funksiyalar əsasən işə baxılma ilə eyni prosesual çərçivədə yerinə yetirilir, lakin onların məqsədi işin mahiyyəti üzrə həllinə deyil, həmin funksiyanın səmərəli və qanuni şəkildə həyata keçirilməsinə dəstək verməkdir. Bu funksiyalar aşağıdakılardır:

- **Hüquq və azadlıqların müdafiəsi funksiyası** – cinayət prosesi iştirakçılarının, xüsusilə təqsirləndirilən şəxsin konstitusion hüquqlarının təminatı. Məhkəmə bu funksiyanı icra edərkən, məcburiyyət tədbirlərinin qanuniliyini, əsaslandırılmasını və zəruriliyini qiymətləndirir.
- **Təşkilati funksiya** – məhkəmə proseslərinin səmərəli təşkili, icraatın vaxtında və düzgün aparılması üçün hüquqi və texniki imkanların təmin olunması.
- **Xəbərdaredici (preventiv) funksiya** – məhkəmə qərarlarının cəmiyyətə hüquqi signal və tərbiyəvi təsir göstərməsi yolu ilə hüquq pozuntularının qarşısının alınması.
- **Zərərin ödənilməsi funksiyası** – məhkəmənin, işə baxılarkən və ya son qərarla vurulmuş

zərərin ödənilməsinə təmin etməsi (məsələn, AR CPM-in 188-ci maddəsinə əsasən) [9, s.31].

3. Əsas funksiyaadan ayrılıqda yerinə yetirilən funksiyalar: Məhkəmə nəzarəti

Məhkəmə tərəfindən yerinə yetirilən funksiyaların üçüncü qrupunu əsas funksiyaadan kənar və müstəqil şəkildə həyata keçirilən funksiyalar təşkil edir. Bu funksiyalar cinayət prosesi çərçivəsində xüsusi prosedural qaydaları ilə yerinə yetirilir və birbaşa işin mahiyyəti üzrə həllinə xidmət etmir. Bu funksiyaların ən önəmlisi **məhkəmə nəzarəti funksiyasıdır**.

Məhkəmə nəzarəti – istintaq orqanlarının, prokurorun və digər prosesual iştirakçıların hərəkət və qərarlarının qanuniliyinin ilkin mərhələdə məhkəmə tərəfindən yoxlanılmasıdır. Məhkəmə nəzarətinin məqsədi yalnız insan hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq deyil, eyni zamanda konstitusion hüquqların məhdudlaşdırılmasının yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsinin təmin edilməsidir. Bu baxımdan, məsələn, həbs qətimkan tədbirinin yalnız məhkəmə qərarı ilə tətbiq edilməsi buna bariz nümunədir.

Məhkəmə nəzarəti, həmçinin prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi zamanı dövlət orqanlarının səlahiyyət hədlərini aşmamasını və şəxslərin hüquqlarına müdaxilənin zərurət və proporsionallıq prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsini təmin edir.

Hazırda Azərbaycan qanunvericiliyində bu nəzarət əsasən birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilir. Lakin burada bir mühüm problem meydana çıxır: məhkəmə nəzarəti həyata keçirən hakimlə eyni iş üzrə daha sonra baxış keçirən hakimin eyni şəxs olması, obyektivlik və qərəzsizlik prinsipinə xələl gətirə bilər. Bu problem Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında da vurğulanmışdır və xüsusilə **“obyektiv qərəzsizlik”** prinsipinə uyğun olaraq, məhkəmənin həm nəzarətçi, həm də qərarverici funksiyanı eyni iş üzrə yerinə yetirməsi yolverilməz hesab olunur [22, s.24].

Məhkəmə nəzarəti, cinayət prosesində məhkəmənin ədalət mühakiməsi funksiyası ilə paralel həyata keçirdiyi, müstəqil prosesual funksiya kimi çıxış edir. Bu funksiyanın əsas məzmunu —

cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraat mərhələsində (ibtidai araşdırma zamanı) cinayət prosesi iştirakçıları tərəfindən yol verilə biləcək qanun pozuntularının aşkarlanması, onların qarşısının alınması və aradan qaldırılmasını təmin etməkdir.

Cinayət-prosessual hüquqda məhkəmə nəzarəti, bir qayda olaraq, **istintaq hərəkətlərinin məcburi qaydada aparıldığı, prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edildiyi, əməliyyat-axtariş tədbirlərinin keçirildiyi** hallarda və **şəxsin hüquqlarına toxunan digər müdaxilələr zamanı** həyata keçirilir.

Bu nəzarət səlahiyyətləri, adətən **cinayət təqibini həyata keçirən orqanın yerləşdiyi ərazi üzrə səlahiyyətli birinci instansiya məhkəməsi** tərəfindən icra olunur və həmin mərhələdə **konstitusion təminatların müdafiə olunmasının əsas alətlərindən biri** hesab edilir.

Cinayət mühakimə icraatında məhkəmə nəzarəti — dövlətin icraedici və cinayət təqibi səlahiyyətlərini həyata keçirən orqanlarının fəaliyyəti üzərində konstitusion və prosessual nəzarət mexanizmi olmaqla, insan hüquqlarının və hüququn aliliyinin təminatıdır.

Məhkəmə nəzarəti institutu, cinayət prosesi çərçivəsində fərdin hüquq və azadlıqlarına müdaxilə edən prosessual tədbirlərin qanuniliyinin, əsaslandırılmış olmağını və zəruriliyinin məhkəmə tərəfindən qiymətləndirilməsini təmin edən mühüm hüquqi mexanizmdir. Bu institutun əsas funksiyası dövlətin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsində hüququn aliliyinin qorunması, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və qanun çərçivəsində ədalətin təmin olunmasıdır.

Cinayət prosesi zamanı istintaq və digər hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən fərdin hüquq və azadlıqlarına ciddi müdaxilələr, məsələn, həbs və ya digər qətimkan tədbirlərinin seçilməsi, istintaq təcridxanasına yerləşdirmə, axtariş və digər məcburi tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər şəxsin azadlıq və digər konstitusional hüquqlarının məhdudlaşdırılması kimi qəbul edildiyindən, onların qanuniliyinin, əsaslı olmasının və zəruriliyinin müstəqil və obyektiv məhkəmə nəzarəti ilə qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir [6, s.72]. Beləliklə, məhkəmə nəzarəti həmin tədbirlərin hüquqi əsaslara uyğun olub-olmamasını yoxlaya-

raq, fərdin hüquqlarının pozulmasının qarşısını alır və həqiqi ədalətin təmin edilməsinə xidmət edir.

Məhkəmə nəzarəti vasitəsilə yalnız fərdin hüquq və azadlıqlarına müdaxilənin qanuniliyinin yoxlanılması təmin edilmir, həm də həmin müdaxilələrin zəruriliyi, yəni müvafiq tədbirin tətbiq edilməsinin cinayət prosesində konkret məqsədə nail olmaq üçün həqiqətən də zəruriliyi qiymətləndirilir. Bu həm hüquqi, həm də sosial baxımdan əhəmiyyətli aspektdir, çünki həddindən artıq, əsassız və ya sui-istifadə edilən məcburi tədbirlər vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına ciddi ziyan vurur, ictimai ədalətə və dövlətin nüfuzuna xələl gətirir.

Bununla yanaşı, məhkəmə nəzarəti institutu hüquqi nəzarət funksiyasını yerinə yetirərək, istintaq orqanlarının fəaliyyətində səlahiyyətlərinin həddlərindən artıq istifadəni və qanun pozuntularının qarşısını alır. Bu, dövlət orqanlarının qanunvericiliyə və prosedural qaydalara riayət etməsini təmin edir, həmçinin hüquq-mühafizə orqanlarının müstəqilliyini və obyektivliyini gücləndirir [3, s.35].

Ümumilikdə, məhkəmə nəzarəti institutu, cinayət prosesinin demokratik prinsiplər əsasında, şəffaf və ədalətli aparılmasını təmin edən, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində əsas rol oynayan hüquqi mexanizmdir. Bu institutun tətbiqi hüququn aliliyinin təmin edilməsinə, hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyətlərin balanslaşdırılmasına və insan hüquqlarının qorunmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (CPM) 442–454-cü maddələri cinayət prosesində məhkəmə nəzarətinin əsas xüsusiyyətlərini, tətbiq mexanizmlərini və onun prosessual qaydalarını tənzimləyir. Bu maddələr cinayət işlərinin istintaq mərhələsində cinayət prosesi həyata keçirən orqanların qanuniliyinin, prosessual hərəkətlərinin və qərarlarının məhkəmə tərəfindən yoxlanılmasını əhatə edir. Beləliklə, məhkəmə nəzarəti hüquqi müdafiənin, ədalətli məhkəmə prosesinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Məcəllənin 11-ci, “Xüsusi icraatlar” bölməsində — “Məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi”

adlı ayrıca institut kimi bu nəzarət forması nəzərdə tutulub. Lakin qeyd edilməlidir ki, bu nəzarət institutu praktikada məhdud səlahiyyətlərə malikdir və tətbiqi əsasən formal prosedurlarla məhdudlaşır. Bu, məhkəmə nəzarətinin institusional baxımdan tam inteqrasiya olunmadığını göstərir və ona daha geniş təsir imkanları tanınmayıb.

Hazırkı qanunvericilik çərçivəsində məhkəmə nəzarəti institutunun potensialı tam istifadə edilmir və bu sahədə islahatlar aparmaq zəruridir. Məhkəmə nəzarətinin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, onun institusional mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və prosedurlarının səmərəliliyinin artırılması ədalət mühakiməsinin keyfiyyətini yüksəldəcək, təqsirləndirilən şəxslərin hüquqlarının daha effektiv qorunmasını təmin edəcək. Bununla yanaşı, məhkəmə nəzarətinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi cinayət prosesində qanun pozuntularının vaxtında aradan qaldırılmasına, hüquqi müdafiənin gücləndirilməsinə və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin daha şəffaf olmasına gətirib çıxaracaqdır.

3. İstintaq hakimi institutunun tətbiqinin zəruriliyi və məhkəmə nəzarətinin institusional effektivliyinin təmini

Cinayət mühakimə prosesində dövlətin malik olduğu repressiv səlahiyyətlər – o cümlədən şəxsin azadlığını məhdudlaşdırmaq, axtarış aparmaq, telefon danışıklarını dinləmək, əmlaka həbs qoymaq və s. – konstitusion hüquq və azadlıqlara birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən həmin səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi zamanı hüququn aliliyi prinsipinə ciddi riayət edilməli, müdaxilələr yalnız məhkəmə tərəfindən və qanunla müəyyən edilmiş əsaslarla həyata keçirilməlidir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında (məsələn, “Klass v. Germany”, “Zubkov v. Russia”) qeyd edilmişdir ki, dövlətin belə səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi zərurət və proporsionallıq prinsipləri ilə məhdudlaşdırılmalıdır.

Məhkəmə nəzarətinin effektivliyi, yalnız hüquqi formalara deyil, həm də institusional müstəqilliyə əsaslanmalıdır. Məhkəmə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirən hakimin eyni zamanda işin mahiyyəti üzrə baxışda iştirak etməsi, həm obyektivlik prinsipini pozur, həm də prosessual ədalət prinsiplərinə xələl gətirir. Bu baxımdan is-

tintaq hakimi institutu məhkəmə nəzarətinin institusional ayrılığını təmin etməklə həm qərəzsizliyi, həm də funksional səmərəliliyi gücləndirir.

Avropa təcrübəsində istintaq hakimi institutunun modeli Almaniya, Fransa və Avstriya kimi ölkələrdə istintaq hakimi xüsusi məhkəmə hakimi qismində ibtidai araşdırma mərhələsində tətbiq edilən prosessual tədbirlər üzrə səlahiyyətə malik olur. Almaniya “Ermittlungsrichter”, Fransada isə “juge d’instruction” adlanan bu hakimlər yalnız təhqiqat dövründə fəaliyyət göstərir, sübutların toplanması, məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi və digər müdaxilə xarakterli qərarların əsaslandırılmış şəkildə verilməsi üçün xüsusi hakim statusunda çıxış edirlər. Onların əsas xüsusiyyəti budur ki, bu hakimlər işin sonrakı məhkəmə baxışında iştirak etmirlər [24, s.225]

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual sistemində məhkəmə nəzarəti institutunun funksional tətbiqi və institusional səmərəliliyi müasir dövrdə hüquqi dövlət quruculuğunun əsas çağırışlarından biri kimi meydana çıxır. Bu sahədə praktik və nəzəri təhlillər göstərir ki, mövcud hüquqi mexanizmlər, xüsusilə istintaq mərhələsində məhkəmə nəzarətinin icrası zamanı obyektivlik və qərəzsizlik prinsiplərinin tam təmin olunmaması məhkəmə nəzarətinin müstəqil və effektiv mexanizmə çevrilməsində əngəllər yaradır. Bu kontekstdə “istintaq hakimi” institutunun Azərbaycan hüquq sistemində inteqrasiyası zəruri və əsaslandırılmış bir islahat kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində istintaq hakimi anlayışı və funksiyası formal şəkildə yer almır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 109.1.6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, hakimlər birinci, apellyasiya və ya kassasiya instansiyası məhkəmələrində həmçinin cinayət işinin məhkəmə nəzarəti qaydasında icraatı zamanı həmin cinayət işi üzrə baxışlarda da iştirak edə bilirlər. Konkret olaraq, məhkəmə nəzarəti qaydasında cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraatda iştirak etmiş hakim həmin işin ilkin dinlənilməsində və ya digər instansiyalarda da hakim kimi fəaliyyət göstərə bilər. Bu maddə mövcud vəziyyəti təsvir etsə də, həmin normanın tətbiqi funk-

sional ayrılığın pozulmasına və nəticə etibarilə hakimlərin qərəzsizliyi prinsipinin zədələnməsi riskinə səbəb olur.

Funksional ayrılığın olmaması, yəni məhkəmə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən və əsas məhkəmə baxışında iştirak edən hakimlərin eyni olması, prosedur ədalətin və müstəqilliyin təminatında ciddi çatışmazlıqlar yaradır. Belə hallarda, hüququn aliliyinə əsaslanan məhkəmə nəzarətinin effektivliyi zəifləyir, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində boşluqlar meydana çıxır.

Bu kontekstdə, müasir Avropa hüquq sistemlərində geniş tətbiq edilən istintaq hakimi institutu Azərbaycanın cinayət-prosessual qanunvericiliyində funksional və institusional boşluqları aradan qaldırmaq üçün aktual model kimi çıxış edir. İstintaq hakimi yalnız ibtidai istintaq mərhələsində, məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi məqsədilə ixtisaslaşmış hakim olaraq fəaliyyət göstərir və əsas məhkəmə baxışında iştirak etmir. Bu, hakimlərin müstəqilliyi və qərəzsizliyinin təmin edilməsinə, həmçinin müdafiə tərəfinin hüquqlarının daha effektiv qorunmasına şərait yaradır.

Beləliklə, istintaq hakimi institutunun qanunvericiliyə əlavə olunması Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq insan hüquqları öhdəliklərinə — xüsusilə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına uyğunluğun təmin olunması, cinayət mühakiməsində ədalət və şəffaflığın artırılması üçün zəruri və təxirəsalınmaz addımdır.

Əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində məhkəmə nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi əsasən rayon (şəhər) məhkəmələri səviyyəsində tənzimlənir. Belə ki, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 67.3-cü maddəsinə əsasən, rayon (şəhər) məhkəmələri məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat üzrə materiallara, ittiham qaydasında şikayətlərə, habelə məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsinə dair və digər materiallara baxmaq hüququna malikdirlər. Eyni zamanda, 68.3-cü maddə hərbi məhkəmələrin məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsinə dair materiallara baxmasını nəzərdə tutur.

Lakin məhkəmə nəzarətinin məhz məhkəmə sistemi daxilində bu şəkildə məhdudlaşması ha-

kimlərin hüquqi iş yükünün əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur. Xüsusilə rayon və şəhər məhkəmələrində məhkəmə nəzarəti funksiyasını icra edən hakimlərin eyni zamanda həmin işlər üzrə əsas məhkəmə baxışında da iştirak etmələri onların funksional və institusional ayrılıq prinsipinə zidd olmaqla, həm də iş yükünün həddindən artıq yığılmasına gətirib çıxarır. Bu, məhkəmə prosesinin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərməklə, qərarların obyektivliyinə və keyfiyyətinə zərər vurur [10, s.232].

Məhkəmə nəzarəti funksiyasının genişlənməsi həcmdə məhz bu məhkəmə instansiyaları tərəfindən icra olunması istintaq mərhələsində şəffaf və ixtisaslaşmış nəzarətin təmin olunması üçün əhəmiyyətli problemlər yaradır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə, istintaq hakimi institutunun yaradılması və müstəqil, yalnız məhkəmə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirən ixtisaslaşmış hakimlərin fəaliyyəti məhkəmə nəzarətinin keyfiyyətinin və effektivliyinin artırılmasına, hakimlərin iş yükünün optimallaşdırılmasına və hüququn aliliyinin təmin olunmasına şərait yaradacaqdır.

4. Avropa təcrübəsi və AİHM presedentləri kontekstində istintaq hakimi institutunun zəruriliyi

Cinayət-prosessual hüquqda şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması kimi ən ciddi müdaxilə hallarında məhkəmə nəzarətinin yalnız formal deyil, real və effektiv şəkildə təmin olunması hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul edilir. Bu tələb Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 5-ci maddəsində ifadə olunmuş və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bir sıra presedentlərində, xüsusilə "*Assenov v. Bulgaria*" və "*A. and Others v. United Kingdom*" işlərində geniş şərh edilmişdir. Məhkəmə bu işlərdə təsbit etmişdir ki, azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması ancaq müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən əsaslandırılmış və obyektiv hüquqi qiymətləndirmə əsasında həyata keçirilməlidir. Sadəcə prosedur formasında yox, hüquqi məzmun və faktlara əsaslanan nəzarət prinsipi hüququn aliliyinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir.

Avropa ölkələrinin müsbət təcrübəsi bu tələbin yerinə yetirilməsi üçün istintaq hakimi institutunun tətbiqinin optimal model olduğunu göstə-

rir. Almaniyada “*Ermittlungsrichter*” adlanan istintaq hakimi yalnız ibtidai istintaq mərhələsində iştirak edir və həbs, axtarış, müsadirə, telekommunikasiya vasitələrinin dinlənməsi kimi hüquqlara müdaxilə tədbirlərinə sanksiya verir. Həmin hakim işin sonrakı mərhələsində iştirak etmədiyindən, prosesin obyektivliyi və hüquqların müdafiəsi daha yüksək səviyyədə təmin edilir. Həmçinin bu qərarların verilməsi üçün istintaq orqanları tərəfindən ciddi hüquqi əsaslandırma tələb olunur ki, bu da vətəndaşların hüquqi müdafiəsini gücləndirir. Federal Konstitusiyaya Məhkəməsinin nəzarət funksiyası da bu modelin institusional keyfiyyətini artıran mühüm elementdir.

Türkiyədə isə 2014-cü ildən sonra Ceza Məhkəməsi Kanunu əsasında yaradılmış *Sulh Ceza Hakimlikləri* yalnız ilkin mərhələdə səlahiyyətli və hüquqlara müdaxilə ilə bağlı prosessual tədbirlərə qərar verirlər. Bu hakimlər işin mahiyyəti üzrə qərar qəbul etmədiklərindən, funksional ixtisaslaşma və institusional ayrılıq prinsipləri təmin olunur. “*Şahin Alpay v. Turkey*”, “*Demirel v. Turkey*” və digər işlərdə AİHM tərəfindən irəli sürülən tənqidlər də məhz bu sistemin daha səmərəli və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması zərurətini gündəmə gətirmişdir.

Fransa hüququnda isə istintaq hakimi modeli XIX əsrdən etibarən formalaşmış və “*juge d'instruction*” institutu vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Əvvəllər həm təhqiqatı aparın, həm də məhkəmə qərarları verən bu orqan tədricən tənqidlərə məruz qalmış və funksional ayrılıq prinsipinə əsaslanaraq səlahiyyətləri daraldılmışdır. Müasir mərhələdə “*juge d'instruction*” yalnız ibtidai araşdırma ilə bağlı məhdudlaşdırıcı tədbirlərə nəzarət edən, prosessual təminatların yerinə yetirilməsinə cavabdeh müstəqil hakim kimi fəaliyyət göstərir. Bu institut Fransa hüquq sistemində zəruri məhkəmə təminatı mexanizmi kimi dəyərləndirilir və təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə hüququnun real həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

İtaliya hüquq sistemində isə istintaq hakimi “*giudice per le indagini preliminari*” (GIP) adlanır və yalnız ilkin istintaq mərhələsində iştirak edir. GIP istintaq orqanlarının təqdim etdiyi təklifləri müstəqil şəkildə qiymətləndirərək, həbs, axtarış, müsadirə və s. kimi tədbirlərə dair qərar-

lar qəbul edir. Həmçinin “*giudice dell'udienza preliminare*” (GUP) – ilkin baxış hakimi – sonradan eyni iş üzrə əsas məhkəmə baxışının başlanmasına dair qərar verir, lakin GIP və GUP ayrı-ayrı hakimlər olmalı və eyni işdə iştirak etməməlidirlər. Bu institusional ayrılıq şəxsin azadlığı və digər hüquqlarına müdaxilənin yalnız qərəzsiz və müstəqil orqanlar tərəfindən həyata keçirilməsinə zəmin yaradır və AİHM standartlarına tam uyğun gəlir.

Bütün bu modellərin ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, hüquqlara müdaxilə doğuran qərarlar funksional olaraq ixtisaslaşmış, müstəqil və prosesin digər mərhələlərindən təcrid olunmuş hakimlər tərəfindən qəbul edilir. Bu isə yalnız hüquqi prosedurun deyil, hüquqların real müdafiəsinin təmin edilməsinə xidmət edir. Belə struktur həm funksional ədaləti, həm də ictimai etimadı gücləndirir. Eyni zamanda bu institutlar yalnız hüquqi mexanizm deyil, hüquqi dövlətin insan hüquqlarına dair öhdəliklərinin icrasına verdiyi real münasibətin göstəricisidir [7, s.155].

Yekun olaraq qeyd edilməlidir ki, Avropa ölkələrinin hüquq sistemlərində uğurla tətbiq olunan istintaq hakimi modeli Azərbaycanın hüquqi reallıqları baxımından da tətbiq olunmağa kifayət qədər yararlıdır. Bu institutun funksional ixtisaslaşma, institusional müstəqillik və hüquqların effektiv müdafiəsi kimi əsas prinsipləri milli hüquq sistemimizin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli dəyər daşıyır. Həssas edirik ki, Avropa təcrübəsinə əsaslanaraq istintaq hakimi institutunun Azərbaycanda tətbiqi məhkəmə nəzarətinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, həm də hüququn aliliyini və vətəndaşların hüquqi müdafiəsini gücləndirəcəkdir.

Nəticə. Cinayət-prosessual hüquqda məhkəmə nəzarətinin effektiv təşkili hüquq sisteminin bütövlükdə legitimliyi və insan hüquqlarının təminatı baxımından fundamental əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə ibtidai araşdırma mərhələsində tətbiq olunan prosessual məcburiyyət tədbirləri və digər hüquqa müdaxilə xarakteri daşıyan istintaq hərəkətlərinə məhkəmə nəzarətinin yalnız formal deyil, real və funksional həyata keçirilməsi hüquqi dövlətin mühüm göstəricisidir.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 5-ci

maddəsi və AİHM-in “Assenov v. Bulgaria”, “A. and Others v. United Kingdom” və digər işlərində açıq şəkildə vurğulanır ki, şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması yalnız real və effektiv məhkəmə nəzarəti vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Bu kontekstdə istintaq hakimi institutunun tətbiqi fundamental hüquqların təmin olunması baxımından zəruri institusional dəyişiklik kimi çıxış edir.

Almaniya və Türkiyə hüquq sistemlərində tətbiq edilən model təcrübələri göstərir ki, istintaq hakimlərinin yalnız ilkin mərhələdə səlahiyyətli olması, eyni iş üzrə sonradan qərar vermə imkanlarının hüquqi cəhətdən məhdudlaşdırılması funksional ayrılıq və qərəzsizliyin təmininə xidmət edir. Bu, hüquqların müdafiəsi baxımından ikili təminat sistemi yaradır, məhkəmə nəzarətinin müstəqilliyini gücləndirir və onun legitimliyini artırır [4, s.52].

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində məhkəmə nəzarəti institutu mövcud olsa da, bu nəzarəti həyata keçirən hakimlərin daha sonra həmin iş üzrə məhkəmə ba-

xışında iştirak etməsi, həmçinin institusional ixtisaslaşmanın olmaması qərəzsizlik və funksional müstəqillik prinsiplərini zəiflədən əsas hüquqi boşluqlardandır. Həmçinin yalnız rayon (şəhər) məhkəmələrinin bu səlahiyyəti daşması, həmin hakimlərin həddindən artıq yüklənməsinə səbəb olmaqla, qərarların obyektivliyini təhlükə altına alır.

Beləliklə, Azərbaycan hüquq sistemində istintaq hakimi institutunun yaradılması yalnız hüquqi texniki dəyişiklik deyil, insan hüquqlarının real müdafiəsi, ədalətli məhkəmə təminatı və beynəlxalq standartlara uyğunluq baxımından mühüm və əsaslı islahatdır. Bu institutun tətbiqi məhkəmə nəzarətinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, konstitusion prinsiplərin – hüququn aliliyi, qərəzsizlik, şəffaflıq və insan hüquqlarına hörmətin – praktik müstəvidə reallaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Beynəlxalq standartlara uyğunlaşma baxımından da bu, hüquqi sistemin müasirləşdirilməsi və hüququn aliliyinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm addım olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, 2000.
2. Məmmədov R. Azərbaycan cinayət-prosessual hüququnda məhkəmə nəzarəti. Bakı: Hüquq Nəşriyyatı, 2021.
3. Orucu E. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin praktikası və Azərbaycanda insan hüquqlarının təminatı // *Baku Law Review*. 2014. №3(1). S. 30–52.
4. Teymurov A. İstintaq hakimi institutu və onun hüquqi təminatı // *Bakı Dövlət Universiteti Elmi Jurnalı*. 2019. №4. S. 45–62.
5. Akbulut B. Ceza muhakemesi hukuku. 5. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2022.
6. Eser E. Ceza muhakemesi hukuku: Türkiye ve Avrupa hukuku karşılaştırması. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018.
7. Gür M. Sulh ceza hakimliklerinin ceza muhakemesi sürecindeki rolü // *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. 2016. Cilt 74, Sayı 2. S. 145–170.
8. Türkiye Cumhuriyeti. Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK). Ankara, 2004.
9. Лазарева В. А. [и др.]; под редакцией В. А. Лазаревой, А. А. Тарасова. Уголовно-процессуальное право. Актуальные проблемы теории и практики: учебник для вузов. Москва: Юрайт, 2021. 390 с.
10. Лазарева В. А., Иванов В. В., Утарбаев А. К. Защита прав личности в уголовном процессе России: учебное пособие для вузов. Москва: Юрайт, 2021. 268 с.
11. Лебедев В. М. [и др.]; отв. ред. В. М. Лебедев. Практика применения уголовно-процессуального кодекса РФ. В 2 ч. Часть 1: практическое пособие. Москва: Юрайт, 2020. 246 с.
12. Ласточкина Е. Е. Судебный контроль в уголовном процессе: учебно-методическое пособие / Р. Н. Ласточкина, Е. Е. Язева, А. Г. Кулев. Ярославль: ЯрГУ, 2017. 48 с.
13. Васильева Е. Г., Ежова Е. В., Шагеева Р. М. Вопросы уголовного судопроизводства в решениях Конституционного суда РФ. В 2 ч. Часть 1: практическое пособие. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 2021. 228 с.

14. Badinter R. *The juge d'instruction in France: Reform or disappearance?* Paris: Dalloz, 2010.
15. Bassiouni M. C. *International criminal procedure: Principles and rules*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
16. Bundesrepublik Deutschland. *Strafprozessordnung (StPO) § 98, 112, 162*. (n.d.).
17. Cassese A. *International criminal law*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
18. Dressler J. *Understanding criminal procedure*. Durham, NC: Carolina Academic Press, 2015.
19. European Court of Human Rights. *Brogan v. United Kingdom*, App. No. 11209/84, 1988.
20. European Court of Human Rights. *Assenov and Others v. Bulgaria*, App. No. 24760/94, 1998.
21. European Court of Human Rights. *Şahinoğlu v. Turkey*, App. No. 40803/98, 2006.
22. Council of Europe. *European Convention on Human Rights, Articles 5 & 6*. Strasbourg, 1950.
23. Gross A., Ni Aoláin F. *Law in times of crisis: Emergency powers in theory and practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
24. Henseler T. *Judicial control of investigations: European standards and national practices* // *European Journal of Criminal Law*. 2020. Vol. 6, № 3. P. 211–235.
25. Schünemann B., Meyer S. *The role of investigative judges in ensuring a fair trial* // *International Journal of Procedural Law*. 2017. Vol. 12, № 2. P. 120–138.

Лале МАМЕДОВА

НЕОБХОДИМОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ИНСТИТУТА СЛЕДСТВЕННОГО СУДЬИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: НОРМАТИВНЫЙ, ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

РЕЗЮМЕ

Одной из важнейших функций уголовно-процессуального права является обеспечение справедливого баланса между репрессивными полномочиями государства, осуществляемыми в целях охраны общественной безопасности, и конституционными правами и свободами личности. Институт судебного контроля выступает в качестве одного из основных механизмов обеспечения этого баланса. Особенно на стадии предварительного расследования осуществление независимого, беспристрастного и специализированного судебного контроля при применении процессуальных мер, затрагивающих право на свободу, личную неприкосновенность и другие фундаментальные права, является необходимым условием верховенства закона.

В современных правовых системах Европы широко применяется институт следственного судьи (*investigating judge / Ermittlungsrichter / juge d'instruction*), который представляет собой специализированный механизм, предназначенный для санкционирования и правовой оценки принудительных мер, таких как арест, обыск, прослушивание, техническое наблюдение и другие следственные действия. Внедрение данного института способствует, с одной стороны, уравниванию процессуального преимущества стороны обвинения, а с другой — более эффективной защите прав стороны защиты.

Несмотря на то, что в уголовно-процессуальном законодательстве Азербайджанской Республики предусмотрен институт судебного контроля, участие судей, осуществляющих этот контроль, в основном судебном разбирательстве создает риск нарушения принципа функционального разделения и беспристрастности. Кроме того, законодательством не предусмотрен институт специализированного судьи, приравненного к следственному судье, что ограничивает эффективность судебного контроля и создает серьезный институциональный пробел в контексте защиты прав человека.

В данной статье проводится комплексный анализ правовых и институциональных оснований для внедрения института следственного судьи в уголовно-процессуальное право Азербайджана, требований прецедентной практики Европейского суда по правам человека, сравнительного опыта европейских стран, а также текущего состояния национального законодательства и предлагаемых изменений. В результате делается вывод, что формализация и внедрение института следственного судьи не только

обеспечит соответствие международным обязательствам Азербайджана в сфере прав человека, но и станет важным шагом к повышению прозрачности, функционального правосудия и эффективности судебного контроля в национальной правовой системе.

Ключевые слова: следственный судья, судебный контроль, стадия расследования, уголовный процесс, ЕСПЧ, права человека, функциональное разделение, сравнительное право.

Lala MAMMADOVA

THE NECESSITY OF INTRODUCING THE INVESTIGATING JUDGE INSTITUTION IN AZERBAIJAN: NORMATIVE, THEORETICAL, AND COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

SUMMARY

One of the key functions of criminal procedural law is to ensure a fair balance between the state's repressive powers—exercised in the interest of public security—and the constitutional rights and freedoms of individuals. Judicial oversight acts as one of the main mechanisms for maintaining this balance. Particularly during the pre-trial investigation stage, the exercise of independent, impartial, and specialized judicial control over procedural measures that interfere with a person's right to liberty, personal integrity, and other fundamental rights is a cornerstone of the rule of law.

In modern European legal systems, the institution of the investigating judge (investigating judge / Ermittlungsrichter / juge d'instruction) is widely applied. This institution serves as a specialized mechanism for authorizing and legally assessing coercive measures such as arrest, search, wiretapping, technical surveillance, and other investigative actions during the pre-trial phase. Its implementation contributes both to balancing the procedural advantage of the prosecution and to ensuring a more effective protection of the rights of the defense.

Although the current criminal procedural legislation of the Republic of Azerbaijan provides for judicial oversight, the participation of the same judges who exercise this oversight in the main court proceedings creates a risk of violating the principle of functional separation and impartiality. Moreover, the legislation does not provide for a specialized judicial role equivalent to that of the investigating judge, which limits the effectiveness of judicial oversight and creates a significant institutional gap in terms of human rights protection.

This article provides a comprehensive analysis of the legal and institutional foundations for introducing the investigating judge into the criminal procedural system of the Republic of Azerbaijan, the requirements of ECtHR case law, the comparative experience of European countries, as well as the current state of national legislation and proposed reforms. The conclusion is that the formal establishment and implementation of the investigating judge institution would not only ensure alignment with Azerbaijan's international human rights obligations but would also represent a significant step toward enhancing transparency, functional justice, and the effectiveness of judicial oversight in the national legal system.

Key words: investigating judge, judicial oversight, pre-trial stage, criminal procedure, ECtHR, human rights, functional separation, comparative law.